

प्राकृतिक स्रोत साधनको उत्खनन्

(जिल्ला विकास समिति, ललितपुर, धादिङ्ग, चितवन र मकवानपुर)

वातावरणीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन- २०७३

खण्ड १: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – आर्थिक विकास र वातावरण संरक्षण बीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धबाटै दिगो विकास हुने कुरालाई ध्यानमा राख्दै वातावरणीय हासबाट मानव जाति, जीवजन्तु, वनस्पति, प्रकृति तथा भौतिक वस्तुमाथि हुन सक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई यथाशक्य कम गरी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्न र प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा वातावरण संरक्षण ऐन तथा नियमावली कार्यान्वयनमा आएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावलीमा समेत वातावरणसंग सम्बन्धित प्रावधान गरिएको छ । जिल्ला विकास समितिले प्राकृतिक स्रोत उत्खनन गर्दा उल्लिखित ऐन नियममा उल्लेख भएका वातावरणीय व्यवस्थालाई ध्यान दिई यसबाट पर्ने असरलाई न्यूनीकरण गर्नु पर्दछ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- आई.ई.ई. र ई.आई.ए. गर्ने,
- खानी सञ्चालन अनुमति प्रदान गर्ने,
- खानी उत्खनन्,
- अनुगमन मूल्यांकन,

२. **वातावरणीय लेखापरीक्षणको औचित्य** – प्राकृतिक स्रोत साधनको उत्खनन् कार्य वातावरणमैत्री ढङ्गले भए नभएको, उत्खनन् कार्यले वातावरणमा परेको असर न्यूनीकरणका उपायहरू अवलम्बन भए नभएको एवं उत्खनन् कार्यको पर्याप्त र प्रभावकारी अनुगमन हुने गरे नगरेको सम्बन्धमा मूल्यांकन गरी वातावरणीय रूपमा देखिएका कमी कमजोरी पहिचान गरी सुधारको लागि आवश्यक सुझाव दिन आवश्यक देखिएकोले उल्लिखित जिल्ला विकास समितिबाट भएको उत्खनन् कार्यको वातावरणीय लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको छ ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने गरी स्वच्छ वातावरणको हक प्रदान गरेको छ। तेन्नाै आबधिक योजना (२०७०।७१-२०७२।७३) ले प्राकृतिक स्रोत एवं साधनको विवेकशील प्रयोगद्वारा स्वच्छ एवं स्वस्थ वातावरण सृजना गरी दिगो विकास हासिल गर्ने दीर्घकालीन सोचका साथ वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी नीति तथा रणनीतिहरूको व्यवस्था गरेको छ ।

४. **कानुनी व्यवस्था**– जिल्ला विकास समितिले प्राकृतिक स्रोत उत्खनन गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने वातावरणसंग सम्बन्धित प्रमुख ऐन कानून निम्नानुसार रहेको छ ।

- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३,
- वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५
- स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६
- खानी तथा खनिज पदार्थ ऐन, २०४२
- खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०५६
- स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४

खण्ड २: लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

५. **उद्देश्य**– जिल्ला विकास समितिले प्राकृतिक स्रोत साधनको उत्खनन गर्दा वातावरण परेको असर एवं वातावरणीय प्रभाव न्यूनीकरणको लागि अवलम्बन गरेका उपायहरूको परीक्षण गरी देखिएका समस्या समाधानको लागि उपयुक्त सुझाव सहितको प्रतिवेदन तयार गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।

६. **क्षेत्र** – जिल्ला विकास समिति ललितपुर, धादिङ्ग, चितवन र मकवानपुरले ढुङ्गा, गिटी, बालुवा संकलन एवं अन्य प्रकृतिक स्रोतको उत्खनन क्रियाकलापहरूलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्र कायम गरिएको छ ।
७. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको सिलसिलामा बातावरण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था, प्रारम्भिक बातावरणीय मूल्यांकन र बातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनको अध्ययन एवं ती प्रतिवेदन र उत्खनन मापदण्डको कार्यान्वयन र अनुगमन मूल्यांकनको सम्बन्धमा प्रश्नावली मार्फत जानकारी संकलन गरिएको छ । यस लेखापरीक्षणमा सम्बन्धित क्षेत्रको विज्ञको सेवा प्राप्त नगरिएकोले वातावरणीय विषयवस्तुको उचित विश्लेषणमा सीमा रहेको छ ।

खण्ड ३: लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

८. **प्राकृतिक स्रोत उत्खनन** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन एवं खानी तथा खनिज पदार्थ ऐनबमोजिम जिल्ला विकास समितिबाट आफ्नो क्षेत्रको नदीनालाबाट ढुंगा, गिटी, बालुवा संकलन एवं साधारण निर्माणमुखी खनिज र चुन ढुंगा उत्खनन गर्दै आएको देखिन्छ । लेखापरीक्षण क्षेत्रमा परेका चार जिल्ला विकास समितिले २०७०/७१ देखि २०७२/७३ सम्म संकलन एवं उत्खनन गरेको परिमाण र सोबाट प्राप्त आयसम्बन्धमा निम्नानुसार देखिएको छ:
- ८.१. उपलब्ध जानकारीबमोजिम जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग, चितवन र मकवानपुरले आफ्नो क्षेत्रका नदीनालाबाट २०७०/७१ देखि २०७२/७३ को अवधिमा ४० लाख १४ हजार ५४१ घनमिटर ढुंगा गिटी बालुवा संकलन गरी रु.६५ करोड ५६ लाख ९७ हजार आय प्राप्त (तालिका नं.१) गरेको देखिन्छ । जिल्ला विकास समिति, ललितपुरले यस प्रकारको संकलन कार्य नभएको जनाएको छ ।

तालिका नं.१: नदीनालाबाट ढुङ्गा गिटी बालुवा संकलन

आर्थिक वर्ष	नदीनालाको संख्या	संकलन परिमाण (घन मी.)	आय (रु.हजारमा)
जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग			
२०७०/७१	९	७२९०००	६६४५५
२०७१/७२	९	७२९०००	२०२१७९
२०७२/७३	९	७२९०००	१८०७४१
जिल्ला विकास समिति चितवन			
२०७०/७१	५	७२५९१	७६९५
२०७१/७२	८	१९६९५८	२०८७७
२०७२/७३	५	२००९९२	२१३५०
जिल्ला विकास समिति मकवानपुर			
२०७०/७१	८	३०७०००	२८०००
२०७१/७२	८	५०००००	६०७००
२०७२/७३	८	५५००००	६७७००
कुल जम्मा	६९	४०१४५४१	६५५६९७

स्रोत: सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।

- ८.२. यसैगरी प्राप्त विवरण अनुसार साधारण निर्माणमुखी खनिजतर्फ जिल्ला विकास समिति ललितपुर, धादिङ्ग, मकवानपुर र चितवनले आफ्नो क्षेत्रमा २०७०/७१ देखि २०७२/७३ को अवधिमा देहायबमोजिम खानी सञ्चालन अनुमति दिई रु.४ करोड ३७ लाख २६ हजार आय प्राप्त (तालिका नं.२) गरेको पाइयो । ती मध्ये जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग र चितवनले उत्खनन गरेको खनिज पदार्थको परिमाण खुलाएको पाइएन । जिल्ला विकास समिति ललितपुर र मकवानपुरले सो अवधिमा क्रमशः १ हजार ७१० घन मीटर र ७८ हजार घनमिटर उत्खनन गरेको देखिन्छ ।

तालिका नं. २: साधारण निर्माणमुखी खनिज उत्खनन

आर्थिक वर्ष	खानी संख्या	उत्खनन् परिमाण (घन मी.)	आय (रु.हजारमा)
<i>जिल्ला विकास समिति ललितपुर</i>			
२०७०/७१	८	५७०	८१
२०७१/७२	८	५७०	३०१
२०७२/७३	५	५७०	७८४
<i>जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग</i>			
२०७०/७१	५	उल्लेख नगरेको	९८७४
२०७१/७२	६	उल्लेख नगरेको	८२८३
२०७२/७३	७	उल्लेख नगरेको	१८६४४
<i>जिल्ला विकास समिति चितवन</i>			
२०७०/७१	१	उल्लेख नगरेको	०
२०७१/७२	१	उल्लेख नगरेको	१२१
२०७२/७३	१	उल्लेख नगरेको	२८८
<i>जिल्ला विकास समिति मकवानपुर</i>			
२०७०/७१	१	२३०००	१५००
२०७१/७२	१	२५०००	१७५०
२०७२/७३	१	३००००	२१००
कुल जम्मा	४५	७९७१०	४३७२६

स्रोत: सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।

- ८.३. प्राप्त विवरण अनुसार जिल्ला विकास समिति ललितपुरले २०७०/७१ मा १ चुन ढुङ्गा खानी उत्खनन्बाट रु.३ करोड २० लाख ६४ हजार आय गरेकोमा २०७१/७२ र २०७२/७३ मा उक्त कार्य नगरेको एवं जिल्ला विकास समिति धादिङ्गले सो अवधिमा २/२ चुन ढुङ्गा खानी उत्खनन् गरी रु.१ करोड ७५ लाख आय आर्जन गरेको देखिन्छ । तर उक्त कार्यालयले सो अवधिमा उत्खनन् भएको परिमाण खुलाएको पाइएन । जिल्ला विकास समिति चितवनले खानीको संख्या नखुलाई २०७२/७३ मा २९ हजार १२५ मे.टन चुन ढुङ्गा उत्खनन् गरी रु.१ लाख ७५ हजार आय प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसैगरी मकवानपुरले सो अवधिमा ४ देखि ५ चुन ढुङ्गा उत्खनन् अनुमति दिई १७ लाख घन मीटर उत्खनन् भई रु.४८ लाख रोयल्टी (तालिका नं.३) प्राप्त भएको देखिन्छ ।

तालिका नं.३: चुन ढुङ्गा उत्खनन्

आर्थिक वर्ष	खानी संख्या	उत्खनन् परिमाण (घन मी.)	आय (रु.हजारमा)
<i>जिल्ला विकास समिति ललितपुर</i>			
२०७०/७१	१	उल्लेख नगरेको	३२०६४
२०७१/७२	०	०	०
२०७२/७३	०	०	०
<i>जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग</i>			
२०७०/७१	०	उल्लेख नगरेको	६०००
२०७१/७२	०	उल्लेख नगरेको	८७७०
२०७२/७३	०	उल्लेख नगरेको	९३०
<i>जिल्ला विकास समिति चितवन</i>			
२०७०/७१	०	०	०
२०७१/७२	०	०	०
२०७२/७३	उल्लेख नगरेको	२९१२५	१७५
<i>जिल्ला विकास समिति मकवानपुर</i>			
२०७०/७१	४	५०००००	६००
२०७१/७२	५	६०००००	७००

२०७२/७३	५	६०००००	३५००
कुल जम्मा	१५	१७२९१२५	५२७३९

स्रोत: सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।

९. **परिमाणको अभिलेख:** प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षणबमोजिम वातावरणमैत्री रूपमा संकलन कार्य गराउन जिल्ला विकास समितिले प्रत्येक वर्ष वर्षायाम सकिएपछि आफ्नो क्षेत्रका नदीनालामा थुप्रिएका ढुङ्गा गिटी बालुवाको परिमाण नापजाँच गरी अभिलेख राख्नु पर्दछ । यसैगरी नदीनालाबाट दैनिक संकलन र निकासी भएको एवं साधारण निर्माणमुखी खनिजको दैनिक उत्पादन परिमाणको अभिलेख राखी तोकिएको परिमाणभन्दा बढी संकलन एवं उत्पादन नहुने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । यस सम्बन्धमा निम्नानुसार देखिएको छ:

९.१. प्राप्त विवरणबमोजिम २०७२/७३ मा जिल्ला विकास समिति धादिङ्गले विभिन्न ९ नदीनालामा नापजाँच गरी प्रत्येकबाट ६७ हजार ५०० घन मीटरका दरले ६ लाख ७ हजार ५०० घन मीटर र जिल्ला विकास समिति चितवनले विभिन्न ५ नदीनालाबाट १ लाख ७१ हजार ३०६ घन मीटर ढुङ्गा गिटी बालुवा संकलन गर्नसक्ने गरी परिमाण (तालिका नं.४) निर्धारण गरेको पाइयो । मकवानपुरले यस प्रकारको नापजाँच नभएको व्यहोरा जनाएको छ ।

तालिका नं. ४: संकलन गर्न सक्ने र संकलन भएको ढुङ्गा गिटी बालुवाका परिमाण

जिल्ला विकास समिति	नदीनालाको संख्या	संकलन गर्नसक्ने परिमाण(घ.मी.)	संकलन भएको परिमाण(घ.मी.)	आय (रु.हजारमा)
धादिङ्ग	९	६०७५००	७२९०००	१८०७४१
चितवन	५	१७१३०६	२००९९२	२१३५०
जम्मा	१४	७७८८०६	९२९९९२	२०२०९१

स्रोत: जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग चितवन ।

धादिङ्गले सबै नदीनालाबाट समान परिमाण निकाल्ने गरी गरेको अनुमान यथार्थपरक भएको मान्नसक्ने देखिएन । ढुङ्गा गिटी बालुवा संकलनबाट यो वर्ष प्राप्त आयको आधारमा जिल्ला विकास समिति धादिङ्गले १ लाख २१ हजार ५०० घन मीटर परिमाण संकलन गरी रु.३ करोड १ लाख २३ हजार र धादिङ्गले २९ हजार ६८६ घन मिटर बढी संकलन गरी रु.३१ लाख ५३ हजार अनियमित आय प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

यसरी जिल्ला विकास समितिहरूले वर्षायाम सकिएपछि थुप्रिएका ढुङ्गा गिटी बालुवाको परिमाणभन्दा बढी परिमाण संकलन गरेको कारण नदीको बहाव परिवर्तन आउने, पुल पुलेसामा असर पर्ने लगायतका वातावरणीय असर पर्ने स्थिति रहेको देखिन्छ ।

९.२. आफ्नो क्षेत्रभित्रका नदीनालाबाट ढुङ्गा गिटी बालुवा विक्रीबाट आय आर्जन गर्ने जिल्ला विकास समितिले यसरी संकलन र निकासी भएको परिमाणको दैनिक अभिलेख राखी तोकिएको परिमाणभन्दा बढी संकलन र निकासी भए नभएको कुराको सुनिश्चित हुने व्यवस्था नगरेको, संकलनकर्ताले सम्भौताबमोजिम मासिक विवरण र जिल्ला विकास समितिबाट प्रमाणित गरी लगेको रसिदको अर्धकट्टी बुझाउने नगरेको कारण धादिङ्ग, चितवन र मकवानपुरले २०७२/७३ मा देहायबमोजिम २२ नदीनालाबाट १४ लाख ७९ हजार ९९२ घन मीटर (तालिका नं.१ र ४) संकलन र निकासी भएको भनी उपलब्ध गराएको विवरणमा आश्वस्त हुन सक्ने अवस्था छैन । जसले गर्दा ती नदीनालाबाट तोकिएभन्दा बढी संकलन र निकासी हुन सक्ने स्थिति विद्यमान रहेको छ । परिमाणस्वरूप ती नदीनालाको अत्यधिक दोहन भई वातावरणमा असर पर्न सक्ने एकातिर देखिन्छ भने अर्कोतिर जिल्ला विकास समितिलाई प्राप्त हुने आय समेत घट्न जाने स्थिति रहेको छ ।

- ९.३. जिल्ला विकास समिति ललितपुर, धादिङ्ग र चितवनबाट प्राप्त विवरणअनुसार देहायब (तालिका नं.५) बमोजिम १४ खानी सञ्चालकले २०७२।७३ मा दैनिक २५ देखि १४० घन मीटरसम्म दैनिक उत्पादन गर्न सक्ने अनुमति प्रदान भएको देखिन्छ। मकवानपुरले यस सम्बन्धी जानकारी नदिएकोले थप विश्लेषण गर्न सकिएन।

तालिका नं.५:साधारण निर्माणमुखी खनिज उत्खनन्

खानी सञ्चालक	खानी रहेको स्थान	दैनिक उत्पादन (घन मी.)
<i>ललितपुर</i>		
विनायक एग्रिगेट प्रा.ली.	देविचौर	१४०
मछिन्द्रनाथ मल्परपोज प्रा.ली.	देविचौर	१४०
डोटेल् एण्ड सन्स हुगा रोडा उद्योग प्रा.ली.	लेले	नखुलाएको
निराकार हुगा रोडा उद्योग प्रा.ली.	लेले	५६
कृष्ण बहादुर देसा	लेले र नल्लु	नखुलाएको
विरेन्द्र महर्जन	लेले	२५
<i>धादिङ्ग</i>		
टंक भण्डारी बलुवा खानी	बैरेनी ७ धादिग	१००
छिन्द्रक काली रोडा हुगा उद्योग	थाके ७ धादिग	१२०
बज्रकाली रोडा हुगा उद्योग	थाके ६ धादिग	१२०
नेपाल रोडा हुगा उद्योग थाके ३	थाके ३ धादिग	१२०
जय सिद्धि गणेश रोडा हुगा उद्योग	छत्रेदेउराली ५ धादिग	१२०
युनिक वालूवा खनिज उद्योग	पिडा २ धादिग	१००
हराजन एग्रिगेट प्रा.लि.हुगा खानी	थाके ६ धादिग	१२०
<i>चितवन</i>		
बिर बहादुर कुमाल	कविलास र दहखानी	४६

स्रोत: जिल्ला विकास समिति ललितपुर, धादिङ्ग र चितवन।

साधारण निर्माणमुखी खनिज कार्यको लागि जिल्ला विकास समितिले अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने सिलसिलामा खानी तथा भूगर्भ विभागबाट प्राप्त सहमतिपत्रमा दैनिक उत्पादनको परिमाण तोकिएभन्दा बढी नहुने भनी उल्लेख हुने गरेकोमा तीनबटै जिल्ला विकास समितिले यस प्रकारको दैनिक उत्पादन अभिलेख राख्ने नगरेको व्यहोरा उल्लेख गरेको कारण तोकिएकै परिमाणभन्दा बढी उत्खनन् कार्य गरी त्यस क्षेत्रको बातावरणमा असर परेको छैन भनी सुनिश्चित हुने आधार देखिएन।

१०. **प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षण:** बातावरण संरक्षण ऐन एवं नियमावलीबमोजिम नदीनालाबाट गिट्टी ढुङ्गा बालुवा संकलन गर्दा र साधारण निर्माणमुखी खनिज उत्खनन् गर्दा प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्थाबमोजिमजिल्ला विकास समितिहरूले प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन स्वीकृत गरी प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन् भएको जनाएका छन्। विभिन्न नदीनालाबाट ढुङ्गा गिट्टी बालुवा संकलन प्रयोजनको लागि स्वीकृत भएका प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षणप्रस्ताव कार्यान्वयनका क्रममा कामदारहरूले काम गर्दा सुरक्षा नअपनाएमा व्यावसायिक जोखिम हुनसक्ने, अव्यवस्थित रूपमा दिशापिशाब र सरसफाइको कमीले स्वास्थ्यमा असर पार्न सक्ने, कामदारहरूलाई स्थानीय मुल्य तथा मान्यताहरूको अवगत नगराए स्थानीय तथा आगन्तुक कामदारहरूबीचको द्वन्द्व सिर्जना हुन सक्ने, प्रस्ताव कार्यान्वयन प्रक्रियाले ध्वनि, हावा र पानी प्रदुषित गराउन सक्ने, नदीतटीय संकलन तथा उत्खननले भू-क्षय तथा जमीन काटनाले थिग्रयानको समस्या र पानी प्रदुषणको जोखिम गराउन सक्ने, नदी विचवाटै संकलन तथा उत्खनन् गर्दा स्पाइल नदीमा मिसीइ थिग्रयान् भार बढाउने, फोहोर र थिग्रयान राम्रोसंग व्यवस्थापन नगरेको खण्डमा यसले जलचर जिवन र सिँचाइ सुविधामा असर पार्न सक्ने, गाडीहरू नदीमा धुदा रसायनहरूको र पेट्रोलको चुहावटले पानीमा प्रदुषण गराउन सक्ने उल्लेख छ। यस बाहेक अन्य असरमा सामाजिक सेवाका सुविधाहरूमा असर, स्थानीय मुद्दाहरू, स्वास्थ्य, सरसफाई तथा सरुवा रोगको जोखिम रहेका छन्। यसरी प्रस्ताव कार्यान्वयनको क्रममा पर्नसक्ने भौतिक,

जैवीक र आर्थिक सामाजिक वातावरणीय असर न्यूनीकरणको लागि देहायबमोजिमका कार्य गर्नुपर्ने गरी ती प्रस्तावमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

- प्रस्ताव कार्यान्वयनबाट प्रभावित जनतालाई निर्माण कार्यमा सम्बन्धित रोजगारी तथा सीपमुलक तालिममा प्राथमिकता दिने,
- प्रस्ताव कार्यान्वयनको क्रममा विभिन्न क्षेत्रमा देखिएका भू-अस्थिरताहरूलाई नियमित रूपमा मर्मत संभार गर्ने,
- प्रमुख पूलवाट ५०० मिटर माथि र तलसम्म उत्खनन् कार्य नगर्ने, पुलको छेउमा उत्खनन् कार्य र ऐन कानुन सम्बन्धि जानकारी गराउने गरी होडिङ्ग बोर्ड रख्ने,
- संकलन तथा उत्खनन् क्षेत्रमा प्रत्येक संकलन तथा उत्खनन् गर्ने भनी तोकिएका क्षेत्र छेउमा उत्खनन् क्षमता र निर्देशन लेखी सूचनापाटीहरू र होडिङ्गबोर्डहरू राखी प्रभाव न्यूनीकरणका र दीगो संकलन र उत्खनन्का फाइदाका बारेमा कामदारलाई जानकारी गराउने,
- ट्रक, ट्र्याक्टरको क्षमता भन्दा बढी लोड गरी परिवहन गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने,
- सडक तथा सार्वजनिक स्थलमा ढुङ्गा, गिट्टी थुपार्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्ने,
- नदीवाट बग्ने पानीको भित्रवाट ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवा निकाल्दा हुने समस्याबारे होडिङ्ग बोर्डहरू राखी जानकारी गराइनेछ र पानीको भित्रवाट ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवा उत्खनन् नगर्ने,
- अवैध नदीजन्य उत्खनन् र क्लव, ब्यक्ति र संस्थाहरूबाट लिइने राजश्वलाई ऐन र नियम लागु गरी नियन्त्रण गर्ने,
- बाढी र जलजन्य प्रकोप व्यवस्थापन गर्ने,

यस सम्बन्धमा निम्नानुसार देखिएको छः

- १०.१. मकवानपुर र चितवन जिल्लाको सिमानामा पर्ने लोथर खोलाको ग्राभेल अमानतबाट राजश्व संकलन कार्यको लागि मिति ०७३/१/६ र ०७३/१/२९ को निर्णयबाट ०१ नं. देखि १५००० नं. सम्मका नगदि रसिद कार्यालयबाट छपाई गरी राजश्व शाखाका एक कर्मचारीले प्रतिप्याड ५० का दरले ३०० प्याड राजश्व संकलन गर्ने कार्यका लागि बुझिलिई कार्यालयले २ कर्मचारीलाई नगदी रसिद जिम्मा दिई पठाईएको देखिन्छ । राजश्व संकलन गर्न लोथर खोलाको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण IEE गरेको पाइएन । आ.ब. ०७२/७३ मा लोथर खोलाको आन्तरिक आय ठेक्का लगाएको पनि छैन । अमानतबाट राजश्व संकलन गर्दा के कति परिमाणमा ग्राभेल संकलन गर्ने, कुन ठाउँबाट र कति परिमाण निकाल्ने सो स्पष्ट गरी निर्णय गरेको पाइएन । कार्यालयले पेश गरेको राजश्व नगदी रसिदमा जिल्ला निकासी गरेको देखियो । कार्यालयले अमानतबाट राजश्व संकलनको लागि १५००० थान नगदी रसिद छपाइएकोमा कति अवधिसम्मको लागि नगदी रसिद छपाइएको खुलाएको छैन । अमानतबाट कहिलेसम्म राजश्व संकलन गरिने हो खुलेको छैन । लोथर खोलामा आन्तरिक विक्रि भनि रु.१,१९,०३,६७५।- राजश्व असुली रकम कार्यालयमा दाखिला गरेको देखिन्छ ।
- १०.२. जिल्ला विकास समितिहरूले आफ्नो क्षेत्रको नदीनालाबाट ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवा संकलन गर्न सम्झौता भएका संकलनकर्तासंगको सम्झौतामा वातावरण असर न्यूनीकरणका उल्लिखित सर्तहरू राखी सोको पालना गराउनु पर्दछ । लेखापरीक्षण क्षेत्रमा परेका जिल्ला विकास समितिहरूसँग यस्ता सर्त र पालनाको सम्बन्धमा जानकारी माग गरेकोमा धादिङ्गर मकवानपुरले यस सम्बन्धमा नखुलाएको र चितवनले वन वातावरण क्षेत्रमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी कार्य गर्न सम्झौतामा उल्लेख गरेको र सो सम्बन्धमा समय समयमा अनुगमन हुने गरेको व्यहोरा जनाएको छ । जस अनुसार जिल्ला विकास समितिहरूले संकलनकर्ताहरूलाई वातावरणीय असर न्यूनीकरणको लागि माथिका विषयवस्तु लगायत सर्तहरू राखी सोको पालना गरी त्यस क्षेत्रको वातावरण कमभन्दा कम असर पर्ने गरी कार्य गरेको सम्बन्धमा आस्वस्त हुन सक्ने देखिएन ।
- १०.३. वातावरणीय असर न्यूनीकरणको लागि जिल्ला विकास समितिहरूले २०७०।७१ देखि २०७२।७३ सम्म गरेका प्रमुख कार्य र सोमा भएको खर्च सम्बन्धी जानकारी माग गरेकोमा धादिङ्गले बेल्खु, चरौदी तथा कोल्फू खोलामा

नदी किनारा र पुलको जगमा कटान समस्या रहेको जनाएतापनि सोको रोकथामको लागि २०७०।७१ देखि २०७२।७३ को अवधिमा embankment/spurs/bioengineering लगायतका कुनै कार्य गरेको देखिएन । चितवनले ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवा उत्खनन् गर्दै आएको आएको कायर, पम्फा, खगेरी, लोथर र लदरा खोलामा सो अवधिमा लगभग रु.५ करोड ५० लाखभन्दा बढी खर्च गरी तटबन्ध र स्परहरु निर्माण गरेको जनाएको छ । यसैगरी मकवानपुरले राप्ती, सामरी, मनहरी र लोथर खोलामा किनारा काटन लगायतको समस्या रहेको र त्यस क्षेत्रको संरक्षणको लागि प्रति बर्ष करिब रु.५० लाखका दरले तटबन्ध, वृक्षरोपण र embankment को कार्य हुने गरेको व्यहोरा जनाएको छ । यसरी तटबन्ध र स्पर निर्माण गरेको खोला मध्ये कायर, लोथर र खगेरी खोलामा जेसीवी प्रयोग गर्न अनुमति दिएको समेत पाइएको छ । एक्सभेटर लगायतका उपकरण प्रयोग गरी वा नगरी नदीजन्य पदार्थ उत्खनन् भएका नदीनालाहरुमा नदीजन्य प्रकोप सिर्जना भई त्यस क्षेत्रको बातावरणमा असर परेको कुरालाई मनन् गरी न्यूनीकरणका थप उपायहरु अवलम्बन गर्नु पर्दछ । यसको लागि विभिन्न नदीनालाबाट नदीजन्य पदार्थ उत्खनन् गरी प्राप्त गरेको आयको निश्चित प्रतिशत रकम त्यस क्षेत्रको बातावरणीय असर न्यूनीकरणको लागि अनिवार्य रुपमा खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

१०.४. प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षणमा उल्लेख भएअनुसार नदीभिन्न उत्खनन् गर्न नहुने एवं ट्याक्टर, ट्रकको क्षमताभन्दा बढी लोड गरी ढुवानी गर्न नहुने उल्लेख भएकोमा एक्सभेटर समेत प्रयोग गरी नदीभिन्नबाट बालुवा संकलन गरी पानी चुहाउदै गरेको अवस्थामा ढुवानी हुने एवं ट्याक्टर, ट्रकको क्षमताभन्दा बढी ढुवानी हुने अवस्थाई नियन्त्रण गर्ने पद्धति अवलम्बन नगरेको कारण जलचर जीवन र सिंचाई सुविधामा असर पर्ने एवं भारबहन क्षमताभन्दा बढी पानी चुहाउदै हुने गरेको ढुवानीले सडक ओसिलो भई खाल्टाखुल्टी परी बिघ्नीएको देखिन्छ । ढुवानी साधानको भार बहन क्षमता भिन्न रही बाटोमा पानी नचुहिने गरी ढुवानी हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

१०.५. स्वीकृत प्रारम्भिक बातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदनमा नदीनालाबाट वर्षभरीमा अधिकतम संकलन गर्न सकिने ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवाको परिमाण तोके नतोकेको सम्बन्धमा जानकारी माग गरेकोमा जिल्ला विकास समिति धादिङ्गले यस्तो परिमाण नतोकेको जनाएको छ । त्यस क्षेत्रको भौतिक, जैविक, आर्थिक एवं सामाजिक बातावरण अध्ययन गरी तयार गरिने प्रारम्भिक बातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदनमा त्यस क्षेत्रबाट उत्खनन् गर्न सकिने अधिकतम परिमाण स्पष्ट खुलाउने नगरेको कारण उक्त प्रतिवेदन आफैमा अपुरो देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा जिल्ला विकास समितिहरुले संकलन गर्ने नदीजन्य पदार्थको परिमाण त्यस क्षेत्रको बातावरणमा प्रतिकूल असर नपर्ने सीमाभिन्न रहेको मान्न सक्ने आधार देखिएन । जिल्ला विकास समिति चितवनले नदीजन्य पदार्थ उत्खनन्को लागि ठेक्का लगाएको अवस्थामा ठेकेदारहरुले जिल्ला विकास समितिले तय गरेको न्यूनतम अंक र परिमाणलाई आधार मानेर ठेक्का अंक कायम गर्नुपर्नेमा सो नभई जिल्ला विकास समितिले निर्धारण गरेको न्यूनतम अंकभन्दा धेरैमा ठेक्का हाल्ने हुनाले धेरै ठेक्का रकम असुल गर्न परिमाण पनि बढी नै संकलन हुने अवस्था रहेको व्यहोरा जनाएको छ । तसर्थ प्रस्तावित क्षेत्रबाट बातावरणीय हिसाबले वर्षभरीमा संकलन गर्न सक्ने अधिकतम सीमा निर्धारण गर्न लगाई सोही सीमाभिन्न रही उत्खनन् गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

१०.६. प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षण र सम्झौतामा उल्लेख भए अनुसारका औजार र उपकरण प्रयोग गरी नदीजन्य पदार्थ संकलन गर्नु पर्दछ । जिल्ला विकास समितिहरुबाट आफ्नो क्षेत्रका नदीनालाबाट ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवा संकलनको क्रममा प्रयोग हुने औजार उपकरणको सम्बन्धमा जानकारी माग गरेकोमा देहायव (तालिका नं.६) बमोजिम ठूला उपकरण प्रयोग हुने गरी सम्झौता भएको वा सम्झौतामा नभएको अवस्थामा समेत प्रयोग गर्न दिएको जानकारी प्राप्त हुन आएको छ । धादिङ्गले एक्सभेटर प्रस्ताव गरिएको बाहेकका केही खोलाहरुमा गैह्र कानूनी तवरले संकलन हुने गरेको तथ्य समेत उल्लेख गरेको छ ।

तालिका नं.६: ढुङ्गा, गिट्टी तथा बालुवा संकलनमा प्रयोग भएका ठूला उपकरण

नदी खोलाको नाम	प्रयोग भएको उपकरण	कैफियत
धादिङ्ग		

थोपाल खोला	एक्साभेटर २	सम्भौतामा उल्लेख भएको
आखु खोला	एक्साभेटर २	सम्भौतामा उल्लेख भएको
<i>चितवन</i>		
कायर खोला	जेसिबि १	सम्भौतामा उल्लेख नभएको तर जिल्ला स्तरीय अनुगमन समितिको बैठकले खोला खोल्नु पर्ने तथा विकास निर्माण लाई आवश्यक परेको खण्डमा केही समयको लागि जेसिबि प्रयोग भएको ।
लोथर खोला	जेसिबि २	सम्भौतामा उल्लेख नभएको तर जिल्ला स्तरीय अनुगमन समितिको बैठकले खोला खोल्नु पर्ने तथा विकास निर्माण लाई आवश्यक परेको खण्डमा केही समयको लागि जेसिबि प्रयोग भएको ।
खगेरी खोला	जेसिबि २	सम्भौतामा उल्लेख नभएको तर जिल्ला स्तरीय अनुगमन समितिको बैठकले खोला खोल्नु पर्ने तथा विकास निर्माण लाई आवश्यक परेको खण्डमा केही समयको लागि जेसिबि प्रयोग भएको ।
<i>धादिङ्ग</i>		
राप्ती खोला	एक्साभेटर १	सम्भौतामा उल्लेख भएको
मनहरी खोला	एक्साभेटर १	सम्भौतामा उल्लेख भएको
लोथर खोला	एक्साभेटर १	सम्भौतामा उल्लेख भएका
सिस्नेरी खोला	एक्साभेटर १	सम्भौतामा उल्लेख भएका
किसेडी खोला	एक्साभेटर १	सम्भौतामा उल्लेख भएका

स्रोत:जिल्ला विकास समिति धादिङ्ग र चितवन ।

प्राप्त जानकारीको विश्लेषण गर्दा २०७२।७३ मा धादिङ्गले ९ नदीनालाबाट नदीजन्य पदार्थ उत्खनन् गर्दै आएकोमा २ सम्भौतामा मात्र एक्साभेटर प्रयोग गर्न सक्ने देखिएको र चितवनले ५ नदीनालाबाट संकलन गर्दै आएकोमा कुनैपनि सम्भौतामा एक्साभेटर प्रयोग गर्न सक्ने गरी सम्भौता नगरेको तर अनुगमन समितिको निर्णयअनुसार ३ नदीनालामा जेसीबी प्रयोग गर्न दिएको देखिन्छ । मकवानपुरले ८ नदीनालाबाट नदीजन्य पदार्थ उत्खनन् गर्दै आएकोमा ५ नदीनालामा एक्साभेटर प्रयोग गर्न सक्ने गरी सम्भौता गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । यसरी सम्भौतामा उल्लेख गरी वा नगरी प्रयोग गर्न दिएको जेसीबीको संख्या तोकिएको क्षेत्रमा बातावरणमा कम असर पर्ने गरी प्रयोग भएको सम्बन्धमा जिल्ला विकास समितिले आश्वस्त गराउन नसकेको एवं उल्लिखित बाहेक अन्य नदीनालामा समेत अबैध रूपमा यस्ता उपकरणहरूको अबैध प्रयोगले नदी किनारा र नदी भित्रै गहिरो खाल्टो पारी उत्खनन् गर्ने गरेको कारण त्यस क्षेत्रको भौतिक र जैविक बातावरणमा असर परेको अवस्था रहेको देखिन्छ । बातावरणमा असर पर्ने गरी वैध वा अबैध रूपमा प्रयोग भई रहेका यस्ता उपकरणको प्रयोगमा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ ।

११. **बातावरणीय परीक्षण:** खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली, २०५६ ले खानीको उत्खनन् अबधि १०, २० र ३० वर्ष हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी अबधि तोकदा त्यस क्षेत्रको खनिजको मात्रा र बातावरणमा पर्न सक्ने प्रभाव समेतको आधारमा तोकनु पर्दछ । यस्तो खनिज उत्खनन्को लागि जिल्ला विकास समितिले अनुमति प्रदान गर्दा वार्षिक रूपमा खानी क्षेत्रको बातावरणीय अडिट प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा पेश गर्नुपर्ने सर्त समेत राख्ने गरेको देखिन्छ । जिल्ला विकास समिति ललितपुर, धादिङ्ग र चितवनले जिल्ला विकास समितिले सर्त पालना गराउन पहल नगरेको कारण २०७०।७१ देखि २०७२।७३ सम्म खानी उत्खनन्को अनुमति प्रदान गरेको देहाय (तालिका नं.७) बमोजिमका उत्खनन् कर्ताबाट सो अबधिमा ४२ प्रतिवेदन प्राप्त हुनुपर्नेमा कुनैले यस प्रकारको प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा बुझाएको देखिएन ।

तालिका नं.७:साधारण निर्माणमुखी खनिज उत्खनन् सुरु भएको वर्ष

खानी सञ्चालक	खानी खानी रहेको स्थान	उत्खनन् सुरु वर्ष
ललितपुर		
विनायक एग्रिगेट प्रा.ली.	देविचौर	२०७१

मछिन्द्रनाथ मलिपरपोज प्रा.ली.	देविचौर	२०७१
डोटेल् एण्ड सन्स ढुगा रोडा उद्योग प्रा.ली.	लेले	नखुलाएको
निराकार ढुगा रोडा उद्योग प्रा.ली.	लेले	२०५१
कृष्ण बहादुर देसाय	लेले र नल्लु	नखुलाएको
विरेन्द्र महर्जन	लेले	२०४९
<i>धादिङ्ग</i>		
टंक भण्डारी बलुवा खानी	बैरेनी ७ धादिङ्ग	२०४८
छिन्द्रक काली रोडा ढुगा उद्योग	थाके ७ धादिङ्ग	२०५०
वज्रकाली रोडा ढुगा उद्योग	थाके ६ धादिङ्ग	२०५८
नेपाल रोडा ढुगा उद्योग थाके ३	थाके ३ धादिङ्ग	२०४८
जय सिद्धि गणेश रोडा ढुगा उद्योग	छुत्रेदेउराली ५ धादिङ्ग	२०५८
युनिक वालूवा खनिज उद्योग	पिडा २ धादिङ्ग	२०७२
हराजन एप्रिगेट प्रा.लि.ढुगा खानी	थाके ६ धादिङ्ग	२०७२
<i>चितवन</i>		
विर बहादुर कुमाल	कविलास र दहखानी	२०७१

स्रोत:जिल्ला विकास समिति ललितपुर, धादिङ्ग र चितवन ।

उल्लिखित विवरणअनुसार २०५० सम्म अनुमति पाएका ४, २०६० सम्म अनुमति पाएका ३ र २०७० पछि अनुमति पाएका ५ र अनुमति पाएको बर्ष नखुलेका २ समेत १४ खानी सञ्चालकहरुले सम्भौताबमोजिम हरेक बर्ष बातावरणीय परीक्षण गराई जिल्ला विकास समितिमा पेश गर्नुपर्नेमा नगरेको कारण धेरै बर्ष अधिदेखी सञ्चालनमा रहेका खानीले त्यस क्षेत्रको बातावरणमा के कस्ता असर पारी रहेका छन् भन्ने सम्बन्धमा समयमै यथार्थ जानकारी प्राप्त गरी न्यूनीकरणका उपयुक्त उपाय अबलम्बन हुन सक्ने अवस्था रहेको देखिएन । तसर्थ सम्भौताबमोजिमको बातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्न लगाई समयमै न्यूनीकरणका उपाय अबलम्बन गर्नुपर्दछ ।

बातावरणीय परीक्षण सम्बन्धी कार्य नभएको कारण उत्खनन् क्षेत्रको बातावरणीय स्थितिको सम्बन्धमा जिल्ला विकास समितिहरुले पर्याप्त ध्यान पुराउन नसकेको पाइयो । यस स्थितिमा सुधार गरी नियमको व्यवस्थाको पालना गर्नुपर्दछ । साथै सर्तबमोजिम प्रतिवेदन लिने नगरेको अवस्थामा उत्खनन् क्षेत्रको बातावरणीय अवस्थाको सम्बन्धमा यथार्थ जानकारी प्राप्त नभई समयमै न्यूनीकरणको उपायहरु अबलम्बन गर्न बाधा पर्ने देखिएकोले सम्भौतामा उल्लेख भएअनुसारको बातावरणीय अडिट प्रतिवेदन अनिवार्य गर्नुपर्दछ ।

१२. **क्रसर उद्योग:** नदीनालाबाट संकलन हुने ढुङ्गा गिट्टी एवं साधारण निर्माणमुखी खनिज उत्खनन्बाट प्राप्त हुने ढुङ्गाको प्रशोधन गर्न स्थापना भएका क्रसर उद्योग निर्धारित मापदण्डबमोजिम सञ्चालन हुनु पर्दछ । नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को २०७०/०५/१७ गतेको बैठकले क्रसरउद्योगले धार्मिक, सांस्कृतिक र पुरातात्विक महत्वका स्थान, राजमार्ग, खोला किनार, शिक्षण संस्था, स्वास्थ्य संस्था, सुरक्षा निकाय, वन, निकुञ्ज र आरक्ष एवं घना वस्तीबाट मापदण्ड बमोजिम दूरी कायम गर्नुपर्ने निर्णय भएको देखिन्छ । जिल्लामा दर्ता भएका र सञ्चालनमा रहेका क्रसर उद्योग मापदण्ड अनुसार रहे नरहेको सम्बन्धमा जानकारी माग गरेकोमा जिल्ला विकास समिति ललितपुरले आफ्नो कार्यक्षेत्र नभएको भनी क्रसर उद्योगको सम्बन्धमा कुनै जानकारी उपलब्ध नगराएकोले यस सम्बन्धमा कुनै विश्लेषण गर्न सकिएन । चितवनले स्थापना भएको क्रसर उद्योगको संख्या नखुलाई हाल सञ्चालनमा रहेको मध्ये २ ले कुनैपनि मापदण्ड पुरा नगरेको जानकारी उपलब्ध गराएको, मकवानपुरले करिब ४२ क्रसर उद्योग स्थापना भएको मध्ये करिब १० सञ्चालनमा रहेको र सञ्चालनमा रहेका कुनैपनि उद्योग मापदण्डबमोजिम सञ्चालन नभएको व्यहोरा जनाएको एवं धादिङ्गले जिल्लामा ५० क्रसर उद्योग स्थापना भएको मध्ये सञ्चालनमा रहेका ३३ को मापदण्ड पुरा गर्ने र नगर्नेको स्थिति देहाय (तालिका नं.८) बमोजिम रहेको विवरण उपलब्ध गराएको छ ।

तालिका नं.८: क्रसर उद्योग सञ्चालन स्थिति

मापदण्ड	मापदण्ड पुरा गर्ने क्रसर	मापदण्ड पुरा नगर्ने क्रसर
---------	--------------------------	---------------------------

	उद्योगको संख्या	उद्योगको संख्या
राजमार्गबाट ५०० मि.	१४	१९
खोला किनारबाट ५०० मि.	७	२६
शिक्षणसंस्थाबाट २ कि.मि.	१४	१९
स्वास्थ्य संस्थाबाट २ कि.मि.	१४	१९
धार्मिक, सांस्कृतिक र पुरातात्विक महत्त्वका स्थानबाट २ कि.मि	१४	१९
सुरक्षा निकायबाट २ कि.मि.	१४	१९
वन, निकुञ्ज र आरक्षबाट २ कि.मि.	१४	१९
घना वस्तीबाट २ कि.मि.	२९	४
हाई टेन्सन लाईनबाट ५०० मि.	६	२७

स्रोत: जिल्ला विकास समिति धादिङ्गा

उल्लेख भएअनुसार क्रसर उद्योग मापदण्ड पुरा नगरी सञ्चालनमा रहेको अवस्था देखिएकोले अवैध उत्खनन, शिक्षण र स्वास्थ्य संस्था एवं राजमार्ग छेउ र घनावस्ती भएको क्षेत्रमा ध्वनी, धुलो लगायतको कारण विभिन्न बातावरणीय असर परेको देखिन्छ। मापदण्ड विपरीत सञ्चालित क्रसर उद्योगालाई मापदण्डअनुसार सञ्चालन गराउनु पर्दछ।

१३. **नीति, नियम र मापदण्ड:** जिल्ला भित्र ढुंगा, गिट्टी, बालुवा लगायतका प्राकृतिक स्रोत संकलन/उत्खनन कार्य बातावरणमैत्री रुपमा गर्न आवश्यक नीति, नियम र मापदण्डको व्यवस्था हुनु पर्दछ। यस सम्बन्धमा निम्नानुसार देखिएको छ:
- १३.१. नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को २०७०/०५/१७ गतेको बैठकले क्रसरउद्योगले धार्मिक, सांस्कृतिक र पुरातात्विक महत्त्वका स्थान, राजमार्ग, खोला किनार, शिक्षण संस्था, स्वास्थ्य संस्था, सुरक्षा निकाय, वन, निकुञ्ज र आरक्ष एवं घना वस्तीबाट मापदण्ड बमोजिम दूरी कायम गर्नुपर्ने बाहेक प्राकृतिक स्रोत संकलन/उत्खनन र प्रशोधन सम्बन्धी नीति निर्धारण भएको पाइएन। धादिङ्गले क्रसर उद्योगको लागि हालको नीति भौगोलिक रूपले उचित नभएको र खोलानालाबाट उत्खनन सम्बन्धी स्पष्ट नीति नभएको व्यहोरा जनाएको छ। ललितपुरले यस सम्बन्धमा कुनै व्यहोरा जनाएको छैन। प्राकृतिक स्रोत उत्खनन र प्रशोधन सम्बन्धमा भौगोलिक क्षेत्र अनुकुल हुने गरी राष्ट्रिय नीति तय गर्नु पर्दछ।
- १३.२. स्थानीय स्वायत्त स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २१८ अनुसार स्थानीय निकायले सार्वजनिक नदी क्षेत्रमा ढुंगा, गिट्टी, बालुवा, माटो दहत्तरबहत्तर लगायतका सामग्रीहरू नियमानुसार संकलन गर्दा कर उठाउन पाउने व्यवस्था छ। वन ऐन तथा नियमावली अनुसार वनको बातावरणीय सन्तुलन कायम गर्ने उदेश्यले वनमा रहेको वा वनमा पाइएको ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवालालाई समेत वन पैदावर र वनको मातहत रहने उल्लेख भएबाट जिल्लाभित्रका ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा संकलन तथा स्वमित्वबारेकानूनमा फरक फरक व्यवस्था रहेकोले यी दुई निकायबीच समन्वयमा समस्या देखिने गरेको छ। तसर्थ ढुङ्गा गिट्टी बालुवा संकलन, ओसार पसार, विक्री बितरणमा विद्यमान वन ऐन र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा देखिएको क्षेत्राधिकारको विवाद बातावरणमैत्री ढुंगाबाट हल गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- १३.३. ढुङ्गा गिट्टी बालुवा लगायतका प्राकृतिक स्रोत संकलन/उत्खननको उत्खनन गर्न सकिने क्षेत्र, उत्खनन गर्न नहुने क्षेत्र, उत्खनन गर्न सकिने गहिराई, उत्खनन गर्ने स्थानमा रहेको परिमाण मध्ये उत्खनन गर्न सकिने प्रतिशत, उत्खनन गर्दा कति मीटर गहिराईसम्म गर्न सकिने, उत्खननमा प्रयोग गर्न सकिने औजार र उपकरणका प्रकार, उत्खनन गरेको पदार्थ भण्डारण गर्ने क्षेत्र र अबधि सम्बन्धमा मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्दछ। यस प्रकारको मापदण्ड रहे नरहेको सम्बन्धमा जिल्ला विकास समितिहरूबाट जानकारी माग गरेकोमा धादिङ्गले विभिन्न अवस्थामा भएका मन्त्रीपरिषद तथा सचिवस्तरीय निर्णय बाहेक अन्य मापदण्ड नरहेको व्यहोरा जनाएको छ। चितवनले प्रारम्भिक बातावरणीय मूल्यांकन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार कार्य गर्ने गरेको

व्यहोरा जनाएको छ । मकवानपुरले यस सम्बन्धमा कुनै व्यहोरा नखुलाएको कारण विश्लेषण गर्न सकिएन । साधारण निर्माणमुखी खनिजमात्र उत्खनन् अनुमति दिदै आएको ललितपुरले देहाय (तालिका नं.९) बमोजिम मापदण्ड रहेको उल्लेख गरेको छ ।

तालिका नं.९:मापदण्ड

बिबरण	मापदण्डमा रहेको व्यहोरा
उत्खनन् गर्न सकिने क्षेत्र	व्यक्तिगत निजी जग्गामा माइनिङ्ग स्कीमबमोजिम
उत्खनन् गर्न नहुने क्षेत्र	वन पर्ति जग्गा ऐलानी आदि
उत्खनन् गर्न सकिने अवधि	खानी तथा खनिज पदार्थ नियमावली २०५६ ले १०, १५ र ३० बर्ष अवधि तोकेको
उत्खनन् गर्ने स्थानमा रहेको परिमाण मध्ये उत्खनन् गर्न सकिने प्रतिशत	माइनिङ्ग स्कीममा तोकेबमोजिम हुने
उत्खनन् गर्न सकिने गहिराई	वेन्चिङ्ग सिस्टम गरी गर्नुपर्ने
उत्खनन् कार्यमा प्रयोग हुने औजार र उपकरणको प्रकार	बातावरण प्रदुषणलाई न्यूनीकरण गर्ने खालको उपकरण प्रयोग हुनुपर्ने
उत्खनन् गरेको पदार्थ भण्डारण गर्ने क्षेत्र र अवधि	वेष्ट मेटेरियल्स व्यवस्थापन गर्न छुट्टै क्षेत्र निर्धारण गर्नुपर्ने

स्रोत:जिल्ला विकास समिति ललितपुर

उल्लिखित स्थितिको विश्लेषण गर्दा नदीनालाबाट ढुङ्गा गिटी बालुवा संकलनको प्रारम्भिक बातावरण मूल्यांकन प्रतिवेदन बाहेक बेग्लै मापदण्ड नरहेको स्थिति देखियो । प्रारम्भिक बातावरण मूल्यांकन प्रतिवेदन जिल्ला विकास समिति आफैले स्वीकृत गर्ने व्यवस्था रहेको छ । नदीनालाबाट ढुङ्गा गिटी बालुवा संकलन व्यवस्थापन सम्बन्धी मापदण्ड नभएको, साधारण निर्माणमुखी खनिजतर्फ नेपाल सरकारबाट छुट्टै खानी क्षेत्र घोषणा नभएको, उत्खनन् गर्न सकिने अवधि खनिज पदार्थको मात्राबमोजिम निर्धारण हुन नसकेको, उत्खनन् गर्न सक्ने खनिज पदार्थको प्रतिशत निर्धारण नभएको लगायतको स्थिति देखिएको कारण अनुपयुक्त स्थानमा अनुपयुक्त ढंगले संकलन/उत्खनन् भई सो क्षेत्रको भौतिक, जैविक, आर्थिक एवं सामाजिक बातावरणमा असर पर्नसक्ने देखिएकोले भौगोलिक क्षेत्र हेरी सो अनुकुलको मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सुभाबहरु

- नापजाँच गरी निकाल्न मिल्ने भनी निर्धारण भएको परिमाणभन्दा बढी परीमाण संकलन गर्ने कार्य बन्द गर्नुपर्दछ,
- प्राकृतिक स्रोत उत्खनन्/संकलन भएको परिमाणको दैनिक अभिलेख राख्नुपर्दछ,
- प्राकृतिक स्रोत उत्खनन् र प्रशोधन सम्बन्धमा भौगोलिक क्षेत्र अनुकुल हुने गरी राष्ट्रिय नीति तय गर्नुपर्दछ,
- वन ऐन र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा देखिएको क्षेत्राधिकार सम्बन्धी विवाद बातावरण मैत्री ढंगबाट पहल गर्नुपर्दछ,
- भौगोलिक क्षेत्र अनुकुल प्राकृतिक स्रोत उत्खनन् मापदण्ड बनाउनु पर्दछ,
- मापदण्ड विपरीत सञ्चालित क्रसर उद्योगलाई मापदण्ड अनुसार सञ्चालन गराउनु पर्दछ,
- ढुवानी साधनको भार बहन क्षमता भित्र रही बाटोमा पानी नचुहिने गरी ढुवानी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ,
- स्वीकृत कार्ययोजनाबमोजिम प्रस्तावित उत्खनन् क्रियाकलापको आधाररेखा, पालना र प्रभाव अनुगमन गरी देखिएका प्रमुख व्यहोरा अभिलेखीकरण गरी सुधारका उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

१४. **बातावरणीय अनुगमन:** प्राकृतिक स्रोत उत्खनन्/संकलनको लागि जिल्ला विकास समितिहरुले स्वीकृत गर्ने प्रारम्भिक बातावरणीय परीक्षणमा प्रस्तावित उत्खनन् क्रियाकलापको आधाररेखा, पालना र प्रभाव अनुगमन गर्नुपर्ने छ । यस सम्बन्धमा निम्नानुसार देखिएको छ:

१४.१. आधार-रेखा अनुगमन प्रस्तावित उत्खनन् कार्यन्वयनभन्दा अगाडि गरिने अनुगमन विधि हो । यसमा उत्खनन् हुने क्षेत्रको विद्यमान भौतिक, सामाजिक-आर्थिक तथा सांस्कृतिक, जैविक आदि सूचनाहरुको अभिलेखीकरण गर्नु पर्दछ । यस किसिमको अनुगमनले उत्खनन् पश्चात देखा परेका परिवर्तनहरु तुलना गर्न मद्दत पुग्दछ । जिल्ला विकास समितिहरुले यस प्रकारको अनुगमन गरी प्राप्त सूचनाहरुको

अभिलेखीकरण नगरेको कारण उत्खनन् अधि र पछिको वातावरणीय परिवर्तनको अवस्था तुलना गर्न सकिने स्थिति रहेको पाइएन ।

- १४.२. पालना अनुगमनमा प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण प्रतिवेदनमामा उल्लेख भएका न्यूनीकरणका उपाएहरुको अवलम्बन भए नभएको एवं संकलन/उत्खनन् स्थान,विधि र डिपोजिट स्थल सम्बन्धमा प्रतिवेदनमा उल्लेख भएवमोजिम भए नभएको स्थलगत रुपमा हेर्नु पर्दछ । यसको लागि वातावरणीय असर न्यूनीकरणका उपाएहरु ठेक्का सम्भौतामा राखी संकलन/उत्खनन् स्थान,विधि र डिपोजिट स्थल सम्बन्धमा जिल्ला विकास समितिहरुले प्रत्येक तीन तीन महिनामा स्थलगत निरीक्षण गरी अनुगमन गरे नगरेको सम्बन्धमा जानकारी माग गरेकोमा यस प्रकारको कार्य हुने गरेको जनाएका भएतापनि अनुगमन गरेको पटक र सोबाट देखिएका प्रमुख व्यहोरा नखुलाएका कारण स्वीकृत कार्ययोजनाअनुसार नै पालनाको अनुगमन गरेको सम्बन्धमा सुनिश्चित हुन सक्ने स्थिति देखिएन ।
- १४.३. प्रभाव अनुगमन गर्दा नदी बग्ने सतहको अवस्था,किनारको स्थिरता तथा कटान, बाढी आउन सक्ने क्षेत्र, उत्खनन् गरिएको क्षेत्र वरिपरिको जंगल तथा वन्यजन्तुहरुको चहलपहल र चोरी शिकारी, जल प्रदुषण, वायु प्रदुषण, ध्वनि प्रदुषणको अवस्था, रोजगारी तथा आर्थिक गतिविधि सामाजिक सद्भाव आदि ध्यान दिने एवंअनुगमनमा संबन्धित विशेषज्ञको सहयोगमा विभिन्न किसिमका परिक्षण गराई प्रतिवेदन तयार गरिनुपर्ने तथा कमिकमजोरी पत्ता लगाई त्यसको सुदृढीकरणको लागि पहल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदनमा अनुसार देहायबमोजिम प्रभावन अनुगमन गर्ने गरी कार्ययोजना तय भएको देखिन्छ ।

अनुगमनको क्षेत्र	विधि	पटक	जिम्मेवार निकाय
नदी किनारको अवस्था	स्थलगत निरीक्षण	आवश्यकता अनुसार प्रत्येक ३/३ महिनामा	जि.वि.स.
वन र वनस्पतिको अवस्था	स्थलगत निरीक्षण	आवश्यकता अनुसार गस्ती गर्ने	जि.व.का./जि.वि.स
वन्यजन्तु र माछाकोअवस्था	स्थलगत निरीक्षण	नियमित गस्ती	जि.व.का./जि.वि.स
स्वास्थ्य तथा सुरक्षाकोअवस्था	निरक्षण, छलफल	प्रत्येक चार महिनामा	जि.वि.स
पूर्वाधारको अवस्था	स्थलगत निरीक्षण	वर्षमा दुई पटक	जि.वि.स.
सामाजिक सद्भावको अवस्था	स्थानीयवासी र कामदारसंग छलफल	महिनामा एक पटक	जि.वि.स.
वायु तथा धूलो प्रदूषणको स्तर	स्थलगत निरीक्षण, स्थानीयसंग छलफल	कम्तिमा वर्षको तीन पटक	जि.वि.स.

- १४.४. लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समावेश जिल्ला विकास समितिहरुबाट २०७०।७१ देखि २०७२।७३ को अवधिमा भएको प्रभाव अनुगमनको क्षेत्र, विधि, पटक र देखिएका प्रमुख व्यहोरा एवं अनुगमनमा सम्बन्धित विज्ञको संलग्नता सम्बन्धी जानकारी माग गरेकोमा यस प्रकारको अनुगमन हुने गरेको व्यहोरा जनाएतापनि अनुगमनको क्षेत्र, विधि, पटक र देखिएका प्रमुख व्यहोरा खुलाएका छैनन् । यसैगरी अनुगमनमा सम्बन्धित विज्ञको संलग्नता नरहेको व्यहोरा समेत जनाएका छन् । यसरी जिल्ला विकास समितिहरुले अनुगमन गरेको क्षेत्र, विधि, पटक र देखिएका प्रमुख व्यहोराको सम्बन्धमा जानकारी दिन नसकेको एवं अनुगमनमा विज्ञको संलग्नता समेत नरहेको कारण र अवस्थाले वातावरणीय प्रभाव अनुगमन भरपर्दो मान्न सक्ने देखिएन ।
- माथिको स्थितिबाट वातावरणीय अनुगमन हुने गरेको जिल्ला विकास समितिको भनाई रहेतापनि सोको क्षेत्र, पटक र देखिएका प्रमुख व्यहोराको अभिलेखीकरण हुन नसकेको कारण जानकारी प्राप्त हुन सकेन । साथै प्रभाव अनुगमनमा विज्ञको संलग्नता रहने गरेको समेत देखिएन । जसले गर्दा स्वीकृत कार्ययोजनाबमोजिम वातावरणीय अनुगमन भई सुधारका उपायहरु अवलम्बन हुने गरेको सम्बन्धमा सुनिश्चित हुनसक्ने स्थिति देखिएन । तसर्थ स्वीकृत कार्ययोजनाबमोजिम प्रस्तावित उत्खनन् क्रियाकलापको आधाररेखा, पालना र प्रभाव अनुगमन गरी देखिएका प्रमुख व्यहोरा अभिलेखीकरण गरी सुधारका उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

खण्ड ४: निष्कर्ष

प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन र प्रयोग मार्फत विकास प्रकृत्यालाई गति प्रदान गर्दा बातावरण सम्बन्धी नीति, नियम र मापदण्डको पालना गर्दै बातावरणीय पक्षलाई समेत ध्यान पुर्याउन आवश्यक हुन्छ । नदीनालाबाट संकलन गर्न सकिने नदीजन्य पदार्थको परिमाण निश्चित नभएको, बढी अंक कबोल गर्ने संकलनकर्ताले रकम असुलीको लागि बढी नै परिमाण संकलन गर्ने, जिल्ला विकास समितिले उत्खनन् भएको परिमाणको अभिलेख नराख्ने, उत्खनन् कार्यमा ठूला उपकरणको वैध अवैध प्रयोग हुने गरेको, जिल्ला विकास समितिहरूले बातावरण संरक्षणभन्दा आय आर्जनलाई जोड दिने, सोबाट प्राप्त आय त्यस क्षेत्रको संरक्षणको लागि खर्च नगर्ने, क्रसर उद्योग मापदण्ड विपरीत सञ्चालनमा रहेको, बातावरणीय परीक्षण नगराउने, अनुगमन मूल्यांकन टोलीमा विज्ञ समूह नरहने र सो कार्यको अभिलेख नराख्ने लगायतको अवस्था देखिएकोले जिल्ला विकास समितिहरूले यसमा सुधार गरी प्राकृतिक स्रोतको उत्खनन्मा बातावरणीय पक्षलाई अझ बढी ध्यान पुर्याउनुपर्ने देखिन्छ ।